Wojciech SMOCZYŃSKI
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

STAROLITEWSKIE *ŻMUO, ŻMUNĮ* NA TLE PRABAŁTYCKICH RZECZOWNIKÓW ATEMATYCZNYCH*

1. Stlit. *žmuõ* „człowiek; chłop" ukazuje się w „Postylli" Daukszy jako wyraz reliktowy, który cofa się przed neologizmem *žmógus/žmogùs* ts.[1], przekazanym zresztą także pod formą z *uo*: *žmuogus* 334_{35}, *zmuogus* 275_3[2]. Charakter archaiczny wyrazu *žmuõ* przejawia się w tym, że ma on paradygmat defektywny. Składa się on z trzech form: nom. sg., acc. sg. i nom. dualis, por. za Kudzinowskim 1977: I, 472 n.:

nom. sg. *žmuo* 10x, *zmuo* 2x (obok *žmógus*, *žmogús*)[3]
acc. sg. *žmúnį* 1x, *žmûnį* 1x (obok *žmógų*)
nom. du. *žmûne* 1x, *žmûnę* 1x (brak form dualis od tematu *žmogu-*).

2. Formy zależne acc. sg. *žmùnį* i nom. du. *žmùne* ukazują się w „Postylli" Daukszy w następujących zdaniach:

Acc. sg. *žmùnį*: *Ko iiemus padésti bediewes tiésos kurés įstatinéie uż* ***žmûnį*** *dészimtį griwnû, o uż szúnį dwidęszimti arba daugesn'* 339_{29}; *Calwinas ... pasamdęs* ***žmúnį*** *giwą* 459_5.

Nom. du.: *du* ***žmûne*** *lîpo Bażniczion* 313_{19}, *du* ***žmûnę*** *lîpo Bażniczion* 314_{16}

3. K. Būga był zdania, że literom kreskowanym <ú> i <û> w „Postylli" Daukszy należy przypisać wartość długiego /ū/ i wobec tego proponował czytać acc. sg. jako **žmūnį*, zaś nom. du. jako **žmūne*[4]. Jednakże litery z diakrytami <ú>, <û> można u Daukszy równie dobrze interpretować jako oznaczenia akcentu na *krótkiej* samogłosce /u/. Za tym przemawia po pierwsze identyczność pisowni <ú> w *žmúnį* i formach wyrazu „pies", o którym z całą pewnością wiadomo, że w starolitewskim miał przypadki zależne z krótkim *u*, por. acc. sg. *súnį* 339_{29}, dat. sg. *szúni* 116_{15}, nom. pl. *szúnes* 5x. Por. dalej *szúke* 406_{47} = *šùkė*

---

* Jest to rozszerzona wersja artykułu „Starolitewskie *žmuo*: rekonstrukcja paradygmatu", który ukazał się w Collectanea linguistica in honorem Casimiri Polański, pod red. M. Brzeziny i H. Kurek, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1999, s. 219–229.

[1] Obie te akcentuacje są poświadczone u Daukszy, zob. Kudzinowski 1977: I, 427 n.

[2] Zob. Kudzinowski, *l.c.*

[3] Por. u Mażwida: *ßmů* 5x, *szmů* 2x, *ßmu* 1x obok *ßmagus* 9x i *ßmogus* (liczne). Form zależnych o temacie *žmun-* nie ma, zob. Urbas 1996: 441.

[4] Būga 1921: 424 (1959: 336). Zob. też 1959: 214, przyp. 1.

„skorupa", *súkas'* 139_1 = *sùkas(i)* „kręci się", *púse* 3x, *pússe* 2x = *pùsė* „część, połowa". Po drugie, w oparciu o pisownie z <û>, takie jak np. *sunûs* 256_{40} = *sūnùs* „syn", *lapûmo* 41_{30} [obok *lapúmo* 32_{41}] = *lapùmo* „pycha, hardość" albo *sûnkumas* 151_{40} = *suñkumas* „ciężkość", można również literze <û> w zapisie acc. *žmûnį* przypisać wartość *krótkiego* /u/[5]. W dalszych wywodach będę się więc posługiwał transkrypcjami acc. sg. *žmùnį* i nom. du. *žmùne*. Niezależnie od wskazówek, jakie wynikają z obserwacji kreskowanych liter samogłoskowych w „Postylli" Daukszy, sprzeciw wobec lekcji **žmūnį* stanie się bardziej oczywisty na tle następujących niżej rozważań nad prabałtycką strukturą odnośnego paradygmatu.

4. Stojące obok nom. sg. *žmuõ* formy acc. sg. *žmùnį* i nom. du. *žmùne* pokazują, że mamy przed sobą rzeczownik z sufiksem *-n-*, który odmieniał się atematycznie, w sposób podobny jak *šuõ*, *šùnį*. Celem dalszych uwag będzie dociec, w jaki to sposób przy formie nominatiwu *žmuõ* mogła się ustalić osnowa słaba o postaci *žmun-*.

5. W świetle dotychczasowych badań uchodzi za pewne, że nom. *žmuõ* przedstawia strukturę prabałtycką **žm-ōn-Ø*, gdzie *žm-* reprezentuje pierwiastek w stopniu zanikowym, zaś *-ōn-* sufiks w stopniu wzdłużonym, właściwym dla indoeuropejskiego nominatiwu asygmatycznego. Co do analizy **žm-ōn* upewnia nas paralelna budowa litewskiego nom. sg. *šuõ* „pies". W odróżnieniu od *žmuõ* rzeczownik *šuõ* ma odpowiednik zewnętrzny, mianowicie w postaci wedyckiego nom. sg. *ś(u)vā* i wobec tego z dużo większym prawdopodobieństwem może być wywodzony z praformy bałt. **šwōn* < ie. **k'w-ōn-Ø*[6]. Tak w wypadku **šwōn* jak i **žmōn* mamy do czynienia z formacją sufigowaną na *-n-*, którą kiedyś charakteryzowała apofonia sufiksalna *-on-* (acc., voc.[7]) :: *-n-* (gen.) :: *-ōn-* (nom.).

6. Z identyczności budowy słowotwórczej nominatiwów *žmuõ* i *šuõ* wynika prawdopodobieństwo, że i sposób odmiany obu tych rzeczowników będzie paralelny. W epoce historycznej odmiany te w zakresie form ze sobą porównywalnych przedstawiają się jak następuje:

nom. sg.	*šuõ*	*žmuõ*
acc. sg.	*šùnį*	*žmùnį*
gen. sg.	*šunès*	(**žmunès*)

---

[5] Podobnie Fraenkel, LEW 1320. Warto odnotować, że Skardžius 1956: 163 sprzeciwiał się lekcji Būgi na podstawie celnego argumentu, że końcówka *-uo* nom. sg. nigdy nie wchodzi w alternację z *-ūn-* przypadków zależnych.

[6] Refleks litewski zakłada dysymilatywny zanik *w* przed **ō*, które z czasem przeszło w lit. *uo*. Ewentualnie można by tu mówić o okazjonalnym uproszczeniu grupy nagłosowej **šw-*. Por. lit. *šẽšuras* „ojciec męża; ojciec żony", stlit. też „szwagier" < **šwešuras* < prabałt. **swešura-* < pie. **swek'uro-* (awest. *xvasura-*, gr. *hekurós*).

[7] Por. wed. acc. *śvā́nam*, voc. *śvan*.

nom. pl. *šùnes* (**žmùnes*)
nom. du. *šùne* *žmùne*

7. Komentarz do paradygmatu *šuõ*.

7.1. Litewski nom. sg. kontynuuje ie. **k'w-ōn*, por. wed. *śvā*, *śúvā* (voc. *śvan*), orm. *šown* (*š* < **k'w*), gr. *kúōn* (voc. *kúon*). Praforma ta może odzwierciedlać przekształcenie nominatiwu **pk'w-ōn* (starsze **pek'w-ōn*?), który powstał na bazie stopnia zanikowego przypadków zależnych typu gen. sg. **pk'un-és*. U podstawy tego derywatu na *-on-/-n-* leży zapewne nomen pierwiastkowe **pek'u-/*pk'u-* „bydło"[8]. Chodzi być może o „psa" jako „strażnika stada bydła".

7.2. Gen. sg. *šunès* (dziś *šuñs*) odpowiada co do apofonii sufiksu wed. *śúnas* (zamiast **śunás*), gr. *kunós* i wobec tego może być uznany za kontynuację ie. genetiwu **k'u-n-és/ós*.

7.3. Wedycki acc. sg. *śvãnam* „psa" wywodzi się, przy uwzględnieniu prawa Brugmanna, z **śvá.nam* < ie. **k'w-ón-m*, tj. z formacji właściwej dla przypadka mocnego. Sufiks jest tu pełnowokaliczny i akcentowany. Przy zgodności dwu form litewskich z odpowiednikami wedyckimi: nom. *šuõ* jak *śvā*, gen. *šunès* jak *śúnas*, oczekiwałoby się, że również accusatiwowi wed. *śvãnam* będzie w litewskim odpowiadało **švãnį* < prabałt. **šw-an-in*. Tak jednak nie jest, bo litewski pokazuje *šù-n-į*. Temat accusatiwu *šun-* wszedł na miejsce **švan-* zapewne pod wpływem formy gen. *šunès*. Motyw tego zastępstwa należy upatrywać w tendencji do ograniczania apofonii paradygmatycznej w przedhistorycznej fazie rozwojowej litewskiego. W danym wypadku w miejsce prabałtyckiej alternacji trójczłonowej **šwōn* :: **šwan* :: **šun* ustaliła się alternacja litewska z dwoma tylko allomorfami, lit. *šuo* :: *šun*.

7.4. Dytematyzm typu *šuo-* :: *šun-* jest w zasadzie zgodny z tym, co obserwuje się w innych paradygmatach spółgłoskowych. Jak wiadomo, litewska odmiana atematyczna nie zna przeciwstawności przypadków mocnych i słabych, lecz opiera się na *dwóch* osnowach: jedna jest właściwa dla nominatiwu, druga charakteryzuje casus obliquus. Różnica między odmianą *šuõ*, *šùnį* (*žmuõ*, *žmùnį*) z jednej strony, a pozostałymi spółgłoskowcami z drugiej strony polega tylko na tym, że te ostatnie pokazują w casus obliquus sufiks spółgłoskowy z reguły na *st. pełnym* (*-en-*, *-er-*, *-el-*, *-es-*), nie zaś na st. zanikowym, jak to jest w *šu-n-ès*, *šù-n-į*. Por. kolejno:

(A) litewskie tematy na *-en-*: 1. *vand-en-* (brak **vand-n-*, **und-n-*, **ud-n-*[9]), nom. *vand-uõ* „woda"; 2. *akm-en-* (brak **akm-n-*), nom. *akm-uõ* „kamień".

---

[8] Zob. Osthoff 1901 : 230. Ostatnio Hamp 1980; Schmitt-Brandt 1998: 147, 207.

[9] Por. usamodzielnione leksykalnie wyrazy (1) łot. *ûdens* m. „woda" < **undenis*), (2) pruskie *unds* m. Ench. < **undis* obok *wundan* EV. ts., czyt. [undan], zapewne neutrum. Postaci bałtyckie zakładają metatezę spółgłoski *n* w odziedziczonym temacie słabym **ud-n-* (st. pełny: nom. **wéd-ōr*, het. *ú-i-da-a-ar* = /wedãr/). Por. wed. abl.-gen. sg. *ud-n-ás*, loc. sg. *udán*, *udáni*. – Gwarowe formy litewskie: *unduõ* (puntininkai), *ondũ* „woda", *úndens* „wody" (Żmudź) nie zawierają odziedziczonego *und-*, lecz wywodzą się fonetycznie z *vanduõ*, zob. Vitkauskas 1986: 103 n.

(B) litewskie tematy na *-er-*: 1. *mot-er-* (brak **mot-r-*), nom. *mótė* „matka; kobieta" (por. gen. sg. łac. *mātris*, gr. *mētrós*, sti. *mātúr* [< **meh₂-tr-s*]); 2. *dukt-er-* (brak **dukt-r-*[10]), nom. *duktẽ* „córka"; 3. *ses-er-* (brak **ses-r-*[11]), nom. *sesuõ* „siostra".

(C) pralitewski temat na *-el-/-ol-*: **āb-el-/*āb-ol-* (brak **āb-l-*[12]), nom. *óbuolas* „jabłko" (łot. *âbuõls*), *obelìs* obok *obalìs* „jabłoń".

(D) litewski temat na *-es-*: 1. *mėn-es-* (brak **mėn-s-*, por. łac. *mēnsis*, gr. *mḗn*[13]), nom. *mė́n-uo* „księżyc; miesiąc"; 2. *deb-es-* < **neb^h-es-*[14] (brak **deb-s-*), nom. *debesìs*, *-iẽs* „chmura", gen. pl. stlit. *debesų*.

Warunki rozpowszechnienia się w oblikwie tematów ze st. pełnym *e* sufiksu nie zostały na razie zbadane. Wolno przypuszczać, że istotną rolę w tym procesie innowacyjnym odegrały formy accusatiwu sg. typu hysterodynamicznego[15], które były akcentowane na sufiksie.

7.5. Gdy chodzi o odmianę wyrazu lit. „pies", to uogólnienie w casus obliquus st. zanikowego *šun-* (eliminacja **švan-*) znajduje paralelę w języku greckim. Por. gen. lit. *šunès* :: gr. *kunós*, acc. lit. *šùnį* :: gr. *kúna* (nom. *šuõ* :: gr. *kúōn*).

7.6. Z uwagi na rolę *genetiwu sg.* jako tej formy, z której *temat słaby* rozpowszechnia się na cały paradygmat, warto dla przykładu wymienić te z rzeczowników litewskich i słowiańskich, które znane są wyłącznie pod formą słabą:

(A) St. zanikowy pierwiastka:

1. lit. *širdìs* f. „serce", acc. *šìrdį*, ps. **sьrdь-ce* ⇐ prabsł. acc. **šird-in*, forma wzorowana na gen. **šird-és* < ie. **k'rd-és* (st. pełny: lit. *šérdį* „rdzeń drzewa; serce dzwonu" ⇐ **k'ērd-*, gr. hom. *kḗr*, het. *kēr*[16]); 2. lit. *dùres* pl. „drzwi" ⇐ gen.

---

[10] Ale poza paradygmatem istnieje derywat poświadczający odziedziczony temat **duktr-*. Jest nim lit. *pódukra* „pasierbica" < **pā-duktr-ā*. Gdy chodzi o simplex *dukrà* „córka", to raczej jest to decompositum w stosunku do *pódukra* niżeli derywat sufiksalny, **duktr-ā*.

[11] Por. gen. wed. *svásur* (**swésr-s-*), goc. *swistrs*, jak i fakt, że w słowiańskim śladem po **sesr-* jest derywat **sesr-ā*, scs. *sestra* „siostra".

[12] Temat słaby **āb-l-* zaświadczają derywaty słowiańskie: scs. *jabl-anь*, *-i* f. „jabłoń" (< **ābl--ōn-*) i **ablъko* „jabłko" (< **ābl-u-ka-*). Wątpliwe jest natomiast, żeby temat taki znał również język pruski. Prus. *woble* „jabłko" (Słownik elbląski), które jest hapaksem, alternuje z konsekwentnym **(v)ābel-* w Słowniczku Grunaua: *wabelcke*, *wabelko*, *wobelke*. *woble* może więc być formą wtórną, synkopowaną albo zniemczoną pod względem pisownianym (o tym zob. Smoczyński 1986: 36 n.).

[13] Temat **mēn-s-* był kontynuowany również w słowiańskim, choć uległ tu serii przekształceń: > 1. **mēns-i-* ⇒ 2. **mēnsi-ko-* > 3. [metateza *n*] **mēsinko-* > 4. scs. *měsęcь*. Fazy 1–2 znajdują paralelę w słowiańskim traktowaniu osnowy ie. **sh₂-ul-* „słońce": ⇒ **sul-ni-* ⇒ **sulni-ko-* > scs. *sъlnьce* (por. § 7.6. B). Inaczej etymologizuje *měsęcь* Erhart 1998.

[14] Por. wed. *nábh-as-* n. „wilgoć; mgła; chmura", *nábhasī* dual. „niebo i ziemia"; scs. *nebo*, *nebese* „niebo".

[15] Co do terminologii typów fleksyjnych scharakteryzowanych akcją ruchomego akcentu i apofonią zob. Schindler 1975, Rix 1976: 123.

[16] Stopień wzdłużony, który charakteryzował nom. sg., jest odpowiedzialny za intonację akutową tematu lit. *šérd-*; natomiast akut w temacie słabym *šìrd-* jest analogiczny do nom. sg.

ie. *d^hur-ós (st. pełny *d^hwor-, scs. *dvorъ* „miejsce za drzwiami“[17]); 3. scs. *krъvь* „krew“ ⇐ prabsł. acc. **kruw-i-n*[18] < **kruH-in*, forma wzorowana na gen. **kruw-és* < ie. **kruh$_2$-és* (st. pełny: wed. *kravíṣ*, gr. *kréas* „ociekające krwią, surowe mięso“ < **kréwh$_2$-s*-[19]; 4. scs. *vьsь* „wieś“ ⇐ gen. ie. **wik'-ós* (nom. **woyk'-s*, por. stlit. *viẽš-pats* „pan“, stprus. *steimans buttas waispattin* dat. pl. „den Hausfrawen, paniom domu“, gr. *oíka-de* „do domu“).

(B) St. zanikowy tak w pierwiastku jak i w sufiksie:

1. scs. *sъnъ* „sen“ < **sn̥pnъ* ⇐ gen. ie. **sup-n-és*[20] (nom. **swép-ōr*, łac. *sopor, -oris* m. „głęboki sen“, lit. *sãpnas* „marzenie senne“); 2. scs. *dьnь, dьn-e* „dzień“ ⇐ gen. ie. **di-n-és* (nom. **dy-ōn*/**dy-ēn*)[21]; 3. ps. **sāl-* z ie. **sh$_2$-ul-* „słońce“ (⇒ **sul-ni-*[22] ⇒ **sulni-ko-* > scs. *slъnьce*)[23]; 4. lit. wsch. *bruvìs* f., cs. *brъvь* ⇐ prabsł. acc. **br-uw-in*[24]; 5. pralit. **dr-u-* „drzewo“ (por. wed. *dros* gen. sg. „drewno“ < **dr-ew-s*, gr. *drũs* f. „drzewo“, *drutómos* „drwal“) jest podstawą derywatu vr̥ddhi, lit. *dervà* f. „drzewo smolne; smoła wypalana z drewna“ < **d-e-rw-* + *-ó-* „z drzewa, drzewny“[25];

---

[17] Problematyczna jest forma scs. *dvьri* pl. „drzwi“, ros. *dverь*, mianowicie na tle braku formy **dъri*, z antewokalicznym allomorfem **dur-* jak w lit. wsch. *dùres*, wtórnie *dùrys* „drzwi“. Obecność *r* sonans w pozycji po *v* (*vьr*) zakłada w każdym razie sekwencję **wr̥-C*, nie zaś **wr-V*, por. słow. *četvьr-tъ* :: lit. *ket-viř-tas* „czwarty“ (ale *ket-ur-ì* „cztery“). Nasuwa się przypuszczenie, że słowiańska nazwa drzwi to derywat z sufiksem spółgłoskowym, **dwir-yo-* < **d^hwr-yó-*. Budowa jak w gr. *t^hairós* m. „zawiasy, na których obracają się drzwi“ < **t^hwar-yó-*.

[18] Por. derywat przymiotny lit. *krùvi-nas* „krwawy“ = scs. *krъvь-nъ* „krewny, spokrewniony“.

[19] Litewski refleks tego prototypu brzmiałby **kriáuš-*. Gdy chodzi o lit. *kraũjas* „krew“, to z powodu (a) cyrkumfleksu i (b) dyftongu *au* po spółgłosce twardej budowa tej formacji pozostaje zagadkowa. Może przyjąć derywat tematyczny **krewh$_2$-o-* „krwisty“ > (zanik laryngalnej) **krewo-* > **krowo-* (por. scs. *novъ* :: gr. *néos* „nowy“) > prabałt. **krava-*, od którego sufiksem *-yo-* utworzono collectivum *kraujaĩ*?

[20] Tu i niżej pomijam w rekonstrukcji końcówki genetiwu alternant apofoniczny **-ós*.

[21] Taką samą osnowę słabą zakłada derywat litewski z vr̥ddhi: *dienà* „dzień“ < **deynā* < **deyn-eh$_2$-* ⇐ **d-e-yn* + *-ó-*, od **din-*. Por. typ *dievas* „bóg“ < **d-e-yw-ó-* „związany z niebem“ od **diw-* ⇐ **dy-ew-* „niebo dzienne“. Zob. ostatnio Smoczyński 1998: 62 n. (z literaturą).

[22] Sufiks wzorowany chyba na *og-nь* „ogień“, por. wed. *ag-ní-*.

[23] Prasłowiański temat słaby **sāl-* < **sh$_2$-ul-* jest porównywalny z jednej strony z wed. gen. *sū́ras* < **suh$_2$l-és* (to z metatezy **sh$_2$ul-*), z drugiej strony z tematem mocnym **sh$_2$-wel-* w wed. *svàr-/súvar-* n. „słońce“. Natomiast lit. *sáulė* wygląda jak derywat typu vr̥ddhi od m e t a t e t y c z n e j osnowy słabej: **sh$_2$ul-* > **suh$_2$l-* ⇒ * *s-e-wh$_2$l-ó-* adi. „słoneczny“ > prabałt. **sāwla-*. Od takiego to przymiotnika utworzono widocznie derywat na *-iyā-*, **sāwliyā*, który uległ w końcu substantywizacji. Zob. ostatnio Bader 1995, która rekonstrukcję **seuh$_2$l-* przyjmuje dla łac. *sōl*, powołując się na rozwój *mōtus* < **mouH-to-*.

[24] Zamiast **br-yaw-in* < ie. acc. **b^hr-éwH-m* (por. lit. *briau-nà* „kant, krawędź, grań“), na skutek wyrównania formy accusativu do gen. **br-uw-és* < ie. **b^hr-uH-és*, z wtórnym *w*, które wypełniło hiat po zanikłej laryngalnej (por. gr. *ophrũs*, *ophrúos* „brew“).

[25] Innojęzyczne neutra o strukturze vr̥ddhi, w szczególności scs. *drěvo* „drzewo; drewno“ < **derw-o-* i stang. *teoru* „smoła drzewna“ < **terw-a-*, nasuwają przypuszczenie, że litewskie femininum *dervà* może być z pochodzenia kolektywem, mającym *-a* z **-e-h$_2$* (= nom. pl. n.).

6. prus. *pintis* „droga", o ile jest to derywat od osnowy gen. **pint-és* < **pnt-h_2-és* (por. wed. *pathás*)?[26].

(C) St. zanikowy pierwiastka i st. pełny sufiksu:

scs. *imę*, *imene* „imię" < **jьmen-* < **im-men-es* ⇐ gen. **īn-mén-s* < ie. **(H)nh$_3$-mén-s* (por. st. pełny w łac. *nōmen*, sti. *nā́ma* < **(H)neh$_3$-mn̥*; brak bałto-słow. **nōmin*).

Z listy tej do porównania strukturalnego z *šun-* nadają się przede wszystkim tematy **di-n-* (scs. *dьnь*) i **sup-n-* (scs. *sъnъ*).

8. Paradygmat *žmuō*.

8.1. Sądzi się, że *žmuō* < **žm-ōn* stoi w pokrewieństwie z indoeuropejską nazwą „ziemi" i przedstawia sobą derywat o znaczeniu „istota ziemska, ziemianin"[27]. Ie. paradygmat rzeczownika „ziemia" został przez Schindlera 1967: 200 i 1975: 263 zrekonstruowany jak następuje:

nom.	**d(ʰ)égʰ-ōm*	por. het. <te-e-kán> = /deg-an/
acc.	**d(ʰ)égʰ-om-m̥*	por. grc. *kʰtʰ-ón-a* < ***tʰkʰ-óm-am*
loc.	**d(ʰ)gʰ-ém-Ø*	por. wed. *ks-ám-i*
gen.	**d(ʰ)gʰ-m-és*	por. wed. *j-m-ás*

8.2. W językach bałto-słowiańskich ukazują się ślady tylko dwóch form powyższego paradygmatu, mianowicie locatiwu i genetiwu sg.

8.2.1. Z locatiwem ie. **d(ʰ)gʰ-ém* > **gʰém* trzeba powiązać osnowę prabsł. **žem-*, od której została wyderywowana bałtosłowiańska nazwa „ziemi": lit. *žẽmė*, scs. *zemlja* < **žem-(i)yā*. Sądząc po sufiksie, był to pierwotnie przymiotnik[28], ale warunki jego substantywizacji nie zostały na razie wyjaśnione. Oprócz tematu na *-(i)yā-* słowiański zaświadcza jeszcze derywat na *-i-*, **gʰem-i-*. Utrwalił się on z jednej strony w przysłówkach ros. *na zemь* „na ziemię", *o zemь* „o ziemię", z drugiej strony w przymiotniku scs. *zemьnъ* „ziemny" < **žemi-na-*, który kontrastuje

---

[26] Tymczasem słowiański pokazuje scs. *pǫtь*, *-i* m. „droga", którego osnowa na *-i-* stoi w związku z resegmentacją starej formy acc. sg. **panti-n* ⇐ **pant-in* < ie. **pónt-h$_2$-m* (wed. *pántham* ⇐ **pántam*). – Tradycyjnie zakłada się tu prabałto-słowiańską alternację paradygmatyczną **pant-* :: **pint-*. W tym punkcie nasuwa się jednakże pewne zastrzeżenie, ponieważ w korpusie pruskim obok <in>, *pintis*, pojawiają się również zapisy z <en>, mianowicie *pentes* i *peentis* „droga" (u Grunaua). Te zapisy z <en> nasuwają myśl o wywodzie fonetycznym *pintis* z *pentis* < **pantis* (wokalizm praformy pruskiej byłby więc zgodny ze scs. *pǫtь*). Wywód taki ma dobrą paralelę w zróżnicowaniu form pruskiego imiesłowu **sant-* „będący", którego odpowiednik starolitewski brzmi *sant-*, acc. sg. *santį* (por. łac. *sōns*, *sontis* „winien, zasługujący na karę" < ie. **h$_1$s-ont-*). Formy te to z jednej strony *-sent-* (gen. sg. *emprīkisentismu* „gegenwärtigen"), z drugiej strony *-sint-* (nom.sg. *emprijkisins* „gegenwärtig"). Pruska zmiana **anC* > *enC* > *inC* objaśnia się najprawdopodobniej interferencją fonetyki dolnoniemieckiej, por. np. śrdn. *sinte* „święty" < *sente* < *sante* (Lasch 1914, § 139). Co do innych przykładów wtórnego *inC* w języku staropruskim zob. Smoczyński 2000: 19n.

[27] Zob. Skardžius 1956: 163, Fraenkel, LEW 1320.

[28] Por. przymiotnik wed. *kṣám-ya-* „znajdujący się na ziemi, ziemski, humanus" stojący w opozycji do *divyá-* „niebiański, diuinus" (Fraenkel 1959: 13).

z scs. *zemlj-ьnъ* od *zemlja*[29]. – Na osnowę prabsł. **žem-* złożyło się więc *ž* jako fragment pierwotnego pierwiastka w st. zanikowym[30] oraz *em* jako pierwotny sufiks na st. pełnym.

8.2.2. Z genetiwem ie. **d(ʰ)gʷʰ-m-és* > **gʷʰ-m-és* (dwa stopnie zanikowe) związany jest neopierwiastek bałtycki *žm-*, od którego właśnie pochodzi interesujący nas wyraz **žm-on-* „istota ziemska, ziemianin" > „człowiek"[31]. Odpowiedni neopierwiastek znany jest również w słowiańskim, tu jednak pojawia się on tylko w nazwie „węża" i mitycznego „smoka": scs. *zmijь* m. „drákōn, ópʰis", *zmija* f. „ópʰis"; strus. *zmii*, gen. *zmija*; ros. *zmej*, *zméja*, sch. *zmâj*, *zmàja* itd., wszystko z ps. **zmьjь*, gen. **zmьja* adi. „pełzający po ziemi". Postać przedsłowiańska **žm-iyo-* pokazuje, że chodzi tu o przymiotnik „ziemny, terrester". Pierwotnie występował on w składzie syntagmy **zmьjь ǫžь* „wąż ziemny" (specyfikacja znaczeniowa na podstawie opozycji do „węża wodnego") i uległ substantywizacji w następstwie elipsy rzeczownika *ǫžь*[32]. Zwraca uwagę brak w języku litewskim odpowiednich form **žm-ijas*, **žm-ijà* (Būga 1959: 376).

8.3. Przechodząc teraz do rekonstrukcji przedbałtyckiej odmiany wyrazu **gʷʰm-on-* > **žm-an-*, trzeba się od razu zastrzec, że odtwarzanie przedhistorycznego inwentarza form przypadkowych napotyka na dwie trudności. Pierwsza to brak w materiale litewskim zaświadczenia dla atematycznej formy genetiwu sg. do *žmuõ*. Drugą trudność stanowi obecność osnowy obliqui *žmun-* (*žmùnį*, *žmùne*). Osnowa ta jest zwykle segmentowana jako *žm-un-*, tego jednakże nie da się uzasadnić na drodze historyczno-fonetycznej, ponieważ struktura **gʷʰm-n̥-C* jest w paradygmacie singularis wykluczona. Zacznę od tych szczegółów, które w tej chwili wydają się dość jasne.

8.4. Jasny jest na pewno prototyp nom. sg. **gʷʰm-ōn*, z którego wywodzi się stlit. *žmuõ* na gruncie regularnego rozwoju fonetycznego. Dla rekonstrukcji sufiksu w stopniu wzdłużonym **ōn* mamy poza danymi porównawczymi (zob. § 5) również pewne wskazówki intrabałtyckie. Są nimi sufiksy litewskie o strukturze *-uon-i-* (np. *gėluonìs* obok *gėluõ*), *-uon-ė-* (*mómuonė* obok *momuõ*), *-uon-a-* (*širšuonas* obok *širšuõ*), *-uon-ia-* (*éduonia*), których używa się głównie, choć nie wyłącznie, w derywacji denominalnej, zob. Būga 1959: 333 n., 368 n.

8.4.1. Należy przypuszczać, że wymienione sufiksy powstały w procesie tematyzowania dawnych rzeczowników spółgłoskowych na *-n-* przez dołączenie cech paradygmatycznych *-i-*, *-ė-*, *-a-*, *-ia-* do formy nom. sg. i przez unieruchomienie

---

[29] Zob. o tym Fraenkel 1959: 13.

[30] Gdyby w bałtosłowiańskim st. pełny był kontynuowany, nom. sg. przybrałby postać lit. **dežuo* i słow. **deza*.

[31] Por. st. zanikowy w gr. *epi-kʰtʰón-ios* „żyjący na ziemi" (może też w *neo-kʰm-ós* „nowy, niespodziewany"). – Niezależny od bałtyckiego derywat od osnowy mocnej rzeczownika „ziemia" przedstawia stłac. *hemō* „homo" (por. *nēmō* „nikt"), acc. *hem-ōn-em* „hominem" < **gʷʰém-ōn*.

[32] Zob. Vaillant 1950: 75; Fraenkel 1959: 4.

apofoniczne paradygmatu, które było konsekwencją tematyzacji. Wciąż jednak otwartym pozostaje pytanie, jak winno się odtwarzać mechanizm tej tematyzacji. Moim zdaniem, sekwencję *uon* w tematyzowanym nom. sg. na *-uon-V-* można ująć jako amalgamat, który z historycznego punktu widzenia jest rozkładalny na dwa segmenty. Pierwszym segmentem jest *uo* jako wygłos atematycznej formy nom. *-uo* < **-ōn* (zanik **-n* przed pauzą), drugim zaś *n* jako składnik sufiksu *-en-/-an-* w przypadkach *zależnych* o końcówkach wokalicznych (gen. **-en-es*, acc. **-en-in* albo **-an-in*). Wprowadzenie *uo* przed *n* nastąpiło w procesie usuwania apofonii paradygmatycznej *-uo* (nom.) :: *-en-/-an-* (c. obl.) drogą generalizacji *uo*. Gdy paradygmat pierwotny, jak np. **širšuo* :: gen. **širš-en-es*, acc. **širš-en-į*[33] przybrał nową postać **širšuo* :: gen. **širš-uon-es*, acc. **širš-uon-į*, to naturalnie powstała możliwość wyabstrahowania zeń neotematu **širšuon-* i następnie użycia go jako osnowy dla derywatów tematycznych, por. *šir̀šuon-as* „szerszeń; osa" obok *šir̀šuon-ė*, stlit. *širšuonis* ts. (LKŽ XIV 908). Z kolei pojawienie się derywatów wstecznych typu (1) *šir̀š-ė*, *šir̀š-a* (LKŽ XIV 906) ⇐ *šir̀šuonė*, (2) *šir̀š-as* (Chyliński, ibid.) ⇐ *šir̀šuonas* stworzyło podstawę dla resegmentacji *šir̀šuonas* ⇒ *šir̀š-uonas* (motywowane teraz przez *šir̀šas*) itp. i tym samym dla usamodzielnienia się *-uonas*, *-uonė* itp. jako nowych sufiksów nominalnych. Stanęły one w jednym szeregu z długowokalicznymi sufiksami *-ūnas*, *-ynas*, *-ėnas*, *-onas*. Objawem tego procesu jest fakt, że obok *šir̀šuonas* pojawiły się młodsze warianty *šir̀šonas*, *šir̀šūnas* „szerszeń"[34]. Jeszcze później przez derywację wymienną *-uon-* :: *-uol-* powstały takie warianty, jak *šir̀šuolis*, *širšuolẽ*.

8.4.2. W wypadku takiej formy izolowanej, jak stlit. *pirmuon-es* nom. pl. f. SD „przodkowie; pierwiastki, pierwociny" wolno założyć osnowę w postaci nom. sg. **pirm-uo* albo **pir-muo*. Dawny acc. sg. do **pirmuo* mógł mieć postać **pirm-an-in*, za czym przemawiają formy tematyzowane znane z pruskiego „Enchiridionu", por. nom. sg. *pirm-onn-is* „erster", dat.-acc. *pirm-ann-in*, *pirm-ann-ien*.

8.4.3. Podobnie jak tematy na *-n-* przekształcały się athematica na *-l-*. O derywacie *óbuol-as* (łot. *âbuõls*) „jabłko" można powiedzieć, że tak się ma do nom. **ob-uo* < **āb-ōl* :: obl. **āb-el-* jak *šir̀šuon-as* ma się do nom. *širš-uõ* < **šīrš-ōn* :: obl. **širš-en-*. Z faktu, że obok *obel̀is* f. „jabłoń" zaświadczona jest też postać z sufiksem **-ol-*, *obal̀is* f. ts. (LKŽ VIII 985), można wnioskować o dwojakiej postaci pralitewskiego acc. sg. i rekonstruować z jednej strony **āb-el-in* > *óbelį*, z drugiej strony **āb-al-in* > *óbalį* (por. formy nom. pl. *óbeles*, gen. pl. *obelų̃*). Z uwagi na stopień *o* w nom. sg. **āb-ōl* za starszy trzeba może

---

[33] Por. sti. gen. sg. *śīrṣ-ṇ-ás* [nom. *śíras* „głowa"] < **k'rh₂s-n-ós*, osnowa **k'erh₂s-en-*. Ze słowiańskiego por. sch. *sr̀šljen*, rcs. *сьршенъ* „szerszeń", osnowa ps. **šīrs-en-*.

[34] Na tym tle za mniej prawdopodobną uważam obecność apofonii litewskiej *uo* :: *ūn* obok *uo* :: *o*, którą sugerują zestawienia leksykalne K. Būgi 1959: 331 n.

uważać acc. sg. **āb-el-in*, zaś **āb-al-in* < **āb-ol-im* uznać za wyrównanie do nom. sg. (?).

8.4.4. Na koniec warto odnotować, że tematyzacji uległ również prabałtycki temat na *-t-*, **nepuo*, **nepátin*, **neptés*. Stlit. *nepuotis* „wnuk"[35] oparte jest o przypadek zależny **nepuot-i-*, który ustalił się na miejscu **nepat-i-*, wynikłego z resegmentacji starego acc. **nepát-in* < ie. **nep-ót-m*[36]. Połączenie *uot* tłumaczy się znów zastąpieniem *a* przez *uo* w sufiksie accusatiwu pod naciskiem nom. **nepuo* < **nep-ōt* albo **nepuos* < **nep-ōt-s* (por. sti. *nápāt*, łac. *nepōs*). Podobną innowację widać w łacińskim acc. *nep-ōt-em* (zam. **nep-ot-em*), a nawet w gen. *nep-ōt-is* (zam. **neptis* < **nep-t-es*, por. wed. *náptur*[37]). I tu i tam chodzi o usuwanie allomorfizmu wynikłego z odziedziczonej apofonii sufiksalnej **ōt* :: **ot* :: **t*.

8.5. Rekonstrukcję accusatiwu sg. w postaci **g^{h}m-on-m*, pralit. **žm-an-in*[38] uzasadnia ze stanowiska porównawczego korelacja nom. **-ōn-∅* :: acc. **-on-m*, por. stłac. *hemo* :: *hemōnem* „człowiek", gr. *téktōn* :: *téktona* „cieśla" , sti. *tákṣā* :: *tákṣāṇam* ts., gr. *ákmōn* :: *ákmona* „kowadło"[39]. Dla ewentualnej praformy **g^{h}m̥-n-m*, która miałaby dwa stopnie zanikowe (jak w przypadku słabym), nie ma natomiast oparcia porównawczego. Na rzecz **žm-an-in* przemawiają także pewne wskazówki wewnętrzne.

8.5.1. Po pierwsze por. accusatiwy typu **pirm-an-in* do **pirmuo* oraz lit. dial. *óbalį* do **obuo*, które wspomniano wyżej w § 8.4.2–3.

Po drugie, za rekonstrukcją acc. sg. o postaci **žman-in* zdaje się przemawiać obecność w języku litewskim wyrazu *žmónės* f. „ludzie" < **žmān-ē-*, który funkcjonuje jako nom. pl. do *žmuõ*. Jeżeli ujmie się ten wyraz jako derywat na stopniu wzdłużonym, to jego osnowę trzeba będzie odtworzyć jako **žman-*. Co do stopnia wzdłużonego *o* por. lit. *žolẽ* „trawa" od *žãlias* „zielony", *mõlė* „pora mielenia ziarna" od *malù*, *málti* „mleć"[40]. Mniej prawdopodobne wydaje się

---

[35] Dat. pl. *nepuotims* (temat na *-i-*), acc. pl. *nepučius* (temat na *-yo-*).

[36] Obok masculinum *nepuotìs*, *-iẽs* „wnuk" istniał żeński temat na *-i-*, *nepuotis* (Margarita Theologica). Obok niego pojawił się derywat na *-ė-*, *nepuotė* „wnuczka" (Bretkun), zob. LKŽ VIII 670.

[37] Od prabałtyckiego genetiwu **nep-t-és* zostały utworzone derywaty stlit. *nept-ė* „wnuczka", *nept-is* „wnuk" (LKŽ VIII 670). Z czasem i one zostały zastąpione odpowiednio przez *nepuotis* i *nepuotė*. Z innych języków por. scs. *netii*, serbsko-cs. *netьjь* „kuzyn" < **nept-iyo-*, wed. *naptíya-* „należący do potomstwa", awest. *nauua.naptiia-* n. „krewniacy dziewiątego stopnia pokrewieństwa", sti. *naptí*, łac. *neptis*, *-is* f. „wnuczka".

[38] Por. Stang 1966: 227.

[39] Por. w tematach na *-r-* korelację nom. **-ēr-∅* :: acc. **-er-m*, np. gr. *anḗr* :: *anéra* „mężczyzna", *mḗtēr* :: *mētéra* „matka" (lit. *mótė* :: *móterį*, scs. *mati* :: *materь*).

[40] Do stopnia wzdłużonego **žmān-* sprowadził *žmón(ės)* już Peters 1980: 189, choć nie stwierdził on wyraźnie, że **žman-* jako podstawa tego derywatu należało do paradygmatu rzeczownika „człowiek" i pojawiało się w formach acc. sg. i voc. sg. – Inaczej Fraenkel 1959: 12, który przyjmował, że pierwotny nom. pl. miał postać **žmuon-es* (pluralizacja formy nom. sg. przez *-es*) i następnie uległ wykolejeniu w *žmón-es* (forma gwarowa z Twerecza), mianowicie na tle tendencji do

przypuszczenie, że formacja *žmān-ē- f. jest collectivum urobionym od formy vocatiwu sg. *žman „człowieku!" < *g^{h}m-on-∅. Por. z jednej strony wołacze typu wed. śvan, gr. kúon, z drugiej strony wołacze litewskie jak dial. sẽser „siostro!", dùkter „córko!".

8.5.2. Tradycyjnie bałtyści dopatrują się wzdłużonej osnowy *žmān- (lit. žmon-) również w języku staropruskim. Przyjmują oni, że prabałtyckie *žmān- zmieniło się tutaj przez labializację na *[zmu:n-]. Brzmienie to mają poświadczać zapisy z <smūn-> z „Enchiridionu", takie jak smūnets 1x „Mensch, człowiek" (obok smunent- 11x), steison smūni 1x gen. pl. „der Person[en], osób" (z denazalizacji tzw. asygmatycznego gen. pl. *smūn-in), denominativum smūnint 1x „ehren, czcić" (obok smunin- 2x), en smūnin 1x dat. sg. „in Ehren, w czci". Moim zdaniem, jest to hipoteza zbyt słabo ugruntowana. Pomijając na razie hapaksy , jakimi są smūni, smūnin, widać przede wszystkim, że na 12 wystąpień wyrazu smunent- „człowiek" tylko w jednym (!) wypadku jest on napisany z kreską: smūnets 63_{19}. Zwraca przy tym uwagę, że zapisowi temu brakuje składnika *n* w sufiksie. Nasuwa się podejrzenie, że smūnets jest błędem druku zamiast <smunēts> (błędne położenie kreski), czytaj smune(n)ts. Jeśli więc kreska była tutaj abrewiaturą *n*, a nie znakiem podakcentowej długości, to nie ma żadnej podstawy filologicznej dla interpretacji smunent- (tak 11x) jako [zmu:nent-][41].

8.5.2.1. Z kolei, gdy chodzi o hapaksy smūni, smūnin, najwidoczniej stojące w związku etymologicznym ze smunent-, to trzeba stwierdzić, że sama obecność kreski w tych zapisach nie wystarcza jeszcze do lekcji <ū> jako [u:]. Trzeba pamiętać o tym, że w „Enchiridionie" jest kilkadziesięt przykładów, które pokazują kreskę nad samogłoskami bez wątpienia *krótkimi*[42]. Tego rodzaju pisownia skłania do przypuszczenia, że kreski używa się w pierwszym rzędzie jako akcentogramu (wskaźnika ruchomego akcentu wyrazowego), podczas gdy związek kreski z iloczasem samogłoski podakcentowej jest drugoplanowy (por. Smoczyński 1990). Oto wypadki pisowni <ū> w wyrazach, które przez porównanie z odpowiednikami litewskimi wolno interpretować jako zawierające krótkie [u]: 1. poklūsmai 1x 'gehorsam' (obok tego poklusm° 9x), czyt. [poklús-].

---

zastępowania starego *uo* przez *o* w pewnych rzeczownikach, por. np. w *slógas* „ciężar" zam. *slúogas* (⇐ *slégti* „ciążyć, gnieść, dusić"). – Jeszcze inaczej Zinkevičius 1980: 248: *žmón-es* zamiast *žmun-es*, z *o* jakoby uogólnionym z wyrazu *žmonà* „kobieta; żona". Czyżby autor sądził, że samogłoska *o* w *žmonà* może być innego pochodzenia niż *o* w *žmónės (-es)*?

[41] Tak czyta np. Mažiulis, PEŽ IV 135 i wyprowadza to z prabałt. *źmānent- „żmogelis, człowieczek".

[42] Por. 1. [**í**]: *polīnka* 'bleibt' :: lit. dial. *paliñka*, *senrīnka* 'sammelt' :: lit. dial. *sureñka*, *kakīnt* 'greifen' :: lit. *kākinti*, *alkīns* 'nüchtern' :: scs. *alčьnъ* „głodny", *newīnts* 'der neunte' :: lit. *deviñtas*, *dessīmts* 'der zehnte' :: lit. *dešimtas*, *īmt* 'nehmen' :: lit. *imti*; 2. [**é**]: *gērbt* 'sprechen', *preigērbt* 'vorsprechen' :: lit. *gerbti*, *mērgan* 'Magd' :: lit. *mergà*, acc. *mergą*, *sacramēntan* 'Sakrament' :: lit. *sakrameñtas*, 3. [**á**]: *ānters* 'ander, zweiter' :: lit. *añtras*, *rānkans* 'Hände' :: lit. acc. pl. *rankàs*, *perbānda* 'versucht' :: lit. *bañdo*, *bandýti*.

Por. stlit., lit. dial. *paklùsnas* m., *paklusnà* f. ts. 2. *aulauūsins* 1x acc.pl. 'Toten', czyt. [aulavúsəns], zapis oboczny do *aulauwussens* I 9_5. Por. lit. dial. *pasilióvusius* 'umarłych'. 3. *pickūls* 'Teufel', czyt. [pikúls], por. lit. *pikùlas* ts. W świetle tych faktów trzeba dopuścić ewentualność, że za pisownią <smūni> może się kryć osnowa krótkowokaliczna [zmún-], czyli taka sama jak ta, którą wyraża pisownia wyrazu *smunents-* „człowiek". W ten sposób dochodzi się do wniosku, że język pruski mógł mieć temat [zmun-], który był co do swego pochodzenia *identyczny* z tematem stlit. *žmun-*, acc. *žmùnį*. Wszystko to prowadzi do odrzucenia hipotezy, jakoby izolowane zapisy typu *smūn-* mogły zawierać [mu:] pochodzące z fakultatywnej labializacji *[ma:] i tym samym zostawać w związku etymologicznym z innowacyjną formą lit. *žmónės*.

8.5.3. Do prabałtyckiego acc. **žmanin* odwołuje się ostatnio Z. Gołąb (1998: 69) w związku z nową próbą etymologizacji słowiańskiego wyrazu *mǫžь* „mężczyzna". Sądzi on, że temat **žman-* < ie. **g^{ʰ}mon-* był wspólny bałtyckiemu i słowiańskiemu, tyle tylko, że w słowiańskim został on przekształcony za pomocą sufiksu *-g-* (paralelą ma być ps. **lěmęgъ* wobec lit. *liemuõ, liemeñ-s*). Oparta o taki temat forma accusatiwu brzmiałaby **žmangim* ⇒ **žmang-i-m*, z czego temat na *-i-* ps. **žmǫžъ*. Postać historyczna *mǫžъ* miała powstać przez dysymilatywny zanik pierwszego *ž* i przesunięcie wyrazu do tematów na *-yo-*. Propozycja Gołąba przedstawia się korzystnie na tle wcześniejszych etymologizacji tego wyrazu (**manu-gyo-*, **man-g-yo-*), m.in. dlatego, że podnosi ona obecność sufiksu *-g-* także w litewskim neologizmie *žmogùs*[43]. Ale trzeba się zastrzec, że rozstrzygnięcie zależy tutaj od wyjaśnienia kwestii, w jakiej funkcji znaczeniowej stosowało się sufiksację **-g-* albo **-g^{ʰ}-* w derywacji bałto-słowiańskiej. Niestety, tego zagadnienia jeszcze nie opracowano.

8.6. Po omówieniu kwestii związanych z prabałtyckim acc. **žmanin*, zatrzymamy się teraz przy pierwotnym genetiwie wyrazu „człowiek". Otóż o formie tego przypadka można wnioskować tylko pośrednio, mianowicie przez odwołanie się do paralelizmu odmian rzeczowników „pies" i „człowiek" (zob. § 6). Porównawszy stosunek nom. **k'w-ōn* :: gen. **k'u-n-és*, wolno przypuścić, że przy nom. **g^{ʰ}m-ōn* możliwy byłby genetivus o formie **g^{ʰ}m-n-és* = [g'^{h}m̥nés]. W formacji tej sufiks ukazuje się więc w postaci *n* spółgłoskowego, skutkiem czego pierwiastkowe *m* realizuje się w allofonie sylabicznym [m̥][44]. W bałtyckim należy jak zwykle wziąć pod uwagą możliwość dwojakiej wokalizacji sonantu. Refleks *[g'^{h}m̥nés] mógł teoretycznie przybrać dwie postaci: bądź z *imC*, tj. **žim-n-es*,

---

[43] Proponowany przez Gołąba 1998: 72 prototyp **žmō(n)g-* jest chyba bez paraleli fonotaktycznej. Pomysł Otrębskiego (1950: 85), by w *žmogùs* upatrywać złożenie **žmān-magus* (por. goc. *magus* „chłopiec"), które z czasem zostało przekształcone «par une contamination», nie znalazł oddźwięku u innych badaczy. Inne próby referuje Fraenkel, LEW 1318.

[44] Por. innojęzyczne wypadki wokalizacji sonantu przed afiksem *-n-*: gr. *dám-nā-mi* < **dm̥-né-h$_2$-*; łac. *iungunt* < **yu-n-g-* od **ywg-/*yewg-*.

bądź z *umC*, tj. **žum-n-es*. Oparciem dla tej hipotezy niech będzie oboczność *im* :: *um* < *[m̥] w takich formach litewskich, jak (1) *rìmtas* obok dial. *rùmtas* „poważny, na którym można polegać" (do *remiúos*, *remtis* „opierać się, polegać na czymś") albo (2) *timpstù* „rozciągam" obok *ĩtumpas* „rozpęd, zamach" (do *tempiù* „napinam"), por. LKŽ IV 269[45]. Jak okaże się z dalszych wywodów, słuszniej będzie założyć refleks genetiwu w postaci prabałt. **žum-n-es* (§ 8.9).

8.7. Obliquus litewski z osnową *žmun-* stawia nas przed pytaniem, jak należy rozumieć segment *un*, który następuje po pierwiastku *žm-*. Gdyby to *un* miało być refleksem sylabicznego *n̥*, to do tego konieczny byłby kontekst antekonsonantyczny, **g'ʰm-n-C* = [g'ʰm-n̥-C][46]. Taki kontekst byłby możliwy jedynie w odmianie pluralis, mianowicie przed końcówkami spółgłoskowymi, jak loc. pl. *-su* (**žm-un-su* „wśród ludzi") lub instr. pl. *-mis* (**su žm-un-mis* „z ludźmi")[47]. Faktem jest jednak, że w przekazie litewskim brak jest jakichkolwiek form pluralnych od *žmuõ*. To oczywiście czyni niemożliwym weryfikację postawionej hipotezy. Do tego dochodzi fakt, że w „Postylli" Daukszy *žmuõ* nie ma obok siebie pluralis o postaci **žmunes*, lecz formację supletywną *žmónės* „ludzie" (§ 8.5). Z kolei, gdy chodzi o dualis *du žmùne*, to nie sposób ustalić, czy formę tę utworzono od osnowy singularnej **žumn-* (zob. wyżej gen. **žumnes*), która została następnie upodobniona do antekonsonantycznej osnowy pluralnej **žmun-C*, czy też powstała ona w jakiś jeszcze inny sposób.

8.8. Jeśli przyjmiemy, że *žmun-* istotnie pojawiło się drogą fonetyczną przed końcówkami spółgłoskowymi pluralis, to jego obecność przed końcówkami samogłoskowymi (acc. sg. *žmùn-į*, nom. du. *žmùn-e*) trzeba będzie tłumaczyć wyrównaniem analogicznym. W singularis uogólnienie *žmun-* musiałoby prowadzić do eliminacji nieregularnej formy genetiwu **žum-n-es* (anomalijny stosunek *žm-uo* :: **žum-n*), a także formy accusatiwu **žm-an-į* < **g'ʰm-on-m̥* (por. **švanį* < **k'w-on-m̥* w § 7.3), który odchylał się od reszty form apofonią swego sufiksu.

8.9. Słabą stroną scenariusza opisanego w §§ 8.7–8.8 jest to, że wśród odmian litewskich nie znajdujemy paraleli na zjawisko analogicznego rozpowszechnienia antekonsonantycznej osnowy pluralnej na przypadki zależne singularis. W tym stanie rzeczy nasuwa się następująca hipoteza:

---

[45] Dla pozycji po *ž* można wskazać dwoistość *uR/iR* w takich przykładach jak łot. *zuĺtis* „żółć", lit. *tulžìs* ts. (zam. **žultìs* < prabałt. **žul-ti-* wobec prasłow. **zьlčь* „żółć", strus. *žьlčь*, ros. *želčь*, scs. *zlьčь* < **žīl-k-* z ie. **g'ʰl̥H-C* (st. pełny w lit. *želti* „zielenić się", scs. *zelenъ* „zielony").

[46] Nie rozumiem, dlaczego Fraenkel, LEW 1320 pisze rekonstrukt w postaci **g'ʰm-ə̀n-*. Znak „schwa" nie ma w tym miejscu uzasadnienia morfologicznego, ponieważ *-n-* przedstawia redukcję do *-on-*, nie zaś do sufiksu z laryngalną (**-Hon-* względnie **-o̯n-*).

[47] Por. zdarzające się w tekstach starolitewskich formy instr. pl. typu *akmenis* < **akmen-mis* i *seser-mis* (Zinkevičius 1980: 245).

(A) Postać osnowy *žmun-* jest genetycznie związana jednak z paradygmatem singularnym, w szczególności z formą odziedziczonego genetiwu sg.

(B) Refleks gen. **žumn-ès* < **g^{h}m̥-n-és* (§ 8.6), prawidłowy pod względem głosowym, uległ swego rodzaju metatezie w **žmun-ès*. Paralelę dla przemieszczenia samogłoski *u* wedle formuły *umn* > *mun* stanowi zmiana *ulž* > *luž* w litewskiej nazwie „śledziony": *blužnìs* f., acc. *blùžnį* pochodzi jak się zdaje z (1) **plužnį*[48] < (2) **pulžnį* < (3) prabałt. **pulž-n-in* < (4) ie. dial. **(s)plg^{h}-n-m̥*. Por. sti. *plīhán-* „śledziona", gr. *splḗn*, *splēnós*, łac. *līēn* < **lihēn*?[49].

(C) Zapewne nie była to zmiana czysto fonetyczna[50]. Skoro jej skutkiem jest ujednolicenie nagłosu *žm-* we wszystkich formach odmiany, to trzeba przypuszczać, że raczej chodzi tu o regularyzację morfonologiczną następującą pod naciskiem dwu form o nagłosie *žm-*, którymi były nom. *žmuō* < **g^{h}m-ōn* i acc. **žmānį* < **g^{h}m-on-m̥*[51]. Konsekwencją zmiany **žumnès* na **žmunès* jest usunięcie anomalijnego allomorfizmu pierwiastka **žum-* :: *žm-*.

9. Po ustaleniu się „metatetycznego" genetiwu **žmunes* nastąpiła kolejna innowacja, tym razem apofoniczna. Polegała ona na zastąpieniu formy acc. **žmanin* przez **žmunin*. Allomorfizm *žmōn* :: *žman* :: *žmun* został więc zredukowany do dwu członów, *žmōn* :: *žmun*. Stało się to w ten sam sposób jak w paradygmacie rzeczownika „pies", gdzie *šùnį* (z *šun* jak w gen. *šunès*) weszło na miejsce **švānį* < **šwanin* (por. § 7.3), skutkiem czego szereg *šwōn* :: *šwan* :: *šun* zredukował się do *šwōn* :: *šun*. W następstwie tego paradygmat rzeczownika *žmuō* stał się dwutematowy, czyli taki jak w typowej litewskiej deklinacji spółgłoskowej (por. § 7.4).

10. To, co powiedziano, można streścić w następującym schemacie rozwojowym. Znak „>" oznacza zmianę fonetyczną, znak „⇒" oznacza zmianę morfologiczną.

	IE	prabałt.	pralit.	lit.
nom.	**g^{h}m-ōn-∅*	>**žm-ōn-∅*	>**žm-ōn-∅*	> *žmuō-∅*
acc.	**g^{h}m-ón-m̥*	>**žm-an-in*	>**žm-an-in*	⇒*žmùn-į*
gen.	**g^{h}m̥-n-és*	>**žum-n-es*	⇒**žm-un-es*	>**žmun-ès*

---

[48] *bl-* tłumaczy się sonoryzacją *pl-*, podobną do tej, jaką widać w wyrazie *blusà* „pchła" < **plusà*, do sti. *plúṣi*, orm. *lu*. Por. dalej grupę *lb* w lit. *gulbė* „łabędź-samica" wobec słow. **kъlpъ*, kasz. *kiełp* „łabędź".

[49] Jeszcze inaczej przedstawia się odpowiednik słowiański: scs. *slězena* < **selženā* < **spelg^{h}-en-* (zatrata *p* w nagłosie). Dla bałto-słowiańskiego można by założyć paradygmat apofoniczny **(s)pelž-(e)n-* :: **(s)pulž-(e)n-*. Kontynuacja bałtycka polegałaby na generalizacji tematu słabego **(s)pulž-n-*.

[50] Gdy chodzi o fonotaktyczny aspekt tej zmiany, to trzeba uwzględnić, że język litewski nie zna ani jednego wyrazu, który by się zaczynał od **žum-* albo **žun-*. Zna natomiast wyrazy o nagłosie *žm-* (por. rodzinę *žmogùs*, następnie *žmeginỹs*, *žmutulỹs*) oraz o nagłosie *žn-*: *žnáibyti*, *žnýbti*, *žnýplės*.

[51] Sformułowanie to korzysta z sugestii, jaką wyraził prof. Vytautas Ambrazas w dyskusji nad moim referatem podczas konferencji „Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Kazimiero Jauniaus 150-osioms ir 90-osioms mirties metinėms paminėti", Vilnius 1998 m. spalio 22–23 d.

W podobny sposób można przedstawić rozwój paradygmatu rzeczownika litewskiego „pies":

	IE	prabałt.	pralit.	lit.
nom.	**k'w-ōn-∅*	*>*šw-ōn-∅*	*>*šw-ōn-∅*	*> šuõ-∅*
acc.	**k'w-ón-m̥*	*>*šw-an-in*	*>*šw-an-in*	*⇒ šùn-į*
gen.	**k'u-n-és*	*>*šu-n-es*	*>*šu-n-es*	*> šun-ès*

Z porównania obu schematów widać, że regularyzację paradygmatu „pies" osiąga się przez proste uogólnienie odziedziczonej osnowy gen. sg. *šun-* na acc. sg. Tymczasem w paradygmacie „człowiek" mamy do czynienia z sekwencją dwu zmian: najpierw przekształcenie odziedziczonego genetiwu **žumnes* w **žmunes*, potem uogólnienie innowacyjnej osnowy *žmun-* na acc. sg. Dopiero w wyniku obu tych zmian pojawiło się uderzające podobieństwo odmian *žmuõ* i *šuõ* w epoce historycznej[52]. Por. w szczególności alternację *uo* :: *un*, która nie powtarza się w żadnym innym rzeczowniku litewskim.

11. Starano się tu pokazać, że typ odmiany, do którego należał temat spółgłoskowy „człowiek", zakładał z jednej strony obecność gen. sg. o formie prajęzykowej **žum-n-és*, z drugiej zaś strony obecność acc. sg. o formie **žm-án-in*. Zastępstwo acc. **žmánin* przez **žmúnin* (lit. *žmùnį*) nie mogło się dokonać bez obecności wzoru formalnego w postaci genetiwu **žmunès*. Ale trzeba pamiętać, że wzór taki pojawił się dopiero wtedy, gdy odziedziczony gen. **žum-n-és* pod naciskiem form o nagłosie *žm-* (**žmõn*, **žmánin*) przybrał nową postać **žmunés*. Z powodu kluczowej roli, jaka w rozwoju rekonstruowanego wyżej paradygmatu (§ 10) przypada formie genetiwu **žum-n-és*, nie można zgodzić się z dotychczasowym ujęciem, które tłumaczyło pojawienie się formy acc. sg. *žmùnį* za pomocą proporcji analogicznej: nom. *šuõ* :: acc. *šùnį* = nom. *žmuõ* :: acc. *X* (*X* = *žmùnį*)[53]. Tak ułożona proporcja milcząco zakłada dominację semantyczną rzeczownika „pies" nad rzeczownikiem „człowiek", co już ze względów znaczeniowych jest mało prawdopodobne. Główna wada tradycyjnego tłumaczenia leży jednak gdzie indziej. Nie zajmuje się ono pytaniem, skąd się wziął acc. *šùnį* (nie jest to przecież forma odziedziczona); poza tym sugeruje, jakoby acc. *žmùnį* nie miało poprzednika morfologicznego w formie mocnej **žmanin*.

BIBLIOGRAFIA

Bader F. 1995: Autour de lat. *sōl*. – *Linguistica Baltica* 4, 265–276.

Būga K. 1921: Priesagos *-ūnas* ir dvibalsio *uo* kilmė. – *Lietuvos mokykla* – 10–11, 420–457. Przedruk w Būga 1959: 331–376.

[52] Być może na tej podstawie Peters 1980: 188 doszedł do przekonania, że **g^{h}m-ōn* (*žmuõ*), musi być neologizmem wzorowanym na **k'wōn* (*šuõ*).

[53] Zob. Specht 1932: 214, 226; Specht 1934. Stang 1966: 227 ujmuje rzecz ostrożniej: „Vielleicht war die ursprüngliche Flexion *žmuo*, **žmanį*, **žmunes*. Später wurde die schwundstufige Form des Stammes verallgemeinert, wie in *šuõ*, *šùnį*, *šuñs*."

Būga K. 1959: *Rinktiniai raštai* 2, sudarė Z. Zinkevičius, Vilnius.
Erhart A. 1998: Der indogermanische Mondname. – *Linguistica Baltica* 7, 63–69.
Fraenkel E. 1959: Zur indoeuropäischen Stammbildung und Flexion. – *Lingua Posnaniensis* 7, 1–24.
Fraenkel E. LEW = *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1955–1965.
Gołąb Z. 1998: Lat. *homo* ~ Slavic *mǫžь*: is there any etymological connection between them? – *Studia Indogermanica Lodziensia* 1, 67–73.
Hamp E. P. 1980: IE **( )k'uon* 'dog'. – *Indogermanische Forschungen* 85, 35–42.
Kudzinowski Cz. 1977: *Indeks-słownik do «Daukšos Postilė»*, I, Poznań.
Lasch A. 1914: *Mittelniederdeutsche Grammatik*, Halle a.S.
LKŽ = *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius 1941–.
Mažiulis V. PEŽ = *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, 1–4, Vilnius, 1988–1997.
Osthoff H. 1901: *Etymologische parerga*, Leipzig.
Otrębski J. 1950: Miscellanées onomastiques. – *Lingua Posnaniensis* 2, 70–98.
Peters M. 1980: *Untersuchungen zur Vertretung der indogermanischen Laryngale im Griechischen*, Wien.
Rix H. 1976: *Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre*, Darmstadt.
Schindler J. 1975: Zum Ablaut der neutralen *s*-Stämme des Indogermanischen. – *Flexion und Wortbildung*, hg. von H. Rix, Wiesbaden, 259–267.
Schmitt-Brandt R. 1998: *Einführung in die Indogermanistik*, Tübingen u. Basel. (Uni-Taschenbücher, 1506).
Skardžius P. 1956: Alte Wurzelnomina im Litauischen. – *Indogermanische Forschungen* 62, 156–166.
Smoczyński W. 1986: Uwagi o słowniku bałtycko-słowiańskim. – *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym*, red. J. Majowa (Prace Slawistyczne PAN 53), Wrocław, 17–45.
Smoczyński W. 1990: Zur altpreußischen Akzentographie. – *Rivista di Linguistica* 2:2, 177–199.
Smoczyński W. 1998: Il ruolo della lingua lituana per la linguistica indoeuropea. – *Ponto-Baltica* 7, 1997[98], 53–82.
Smoczyński W. 2000: *Untersuchungen zum deutschen Lehngut im Altpreussischen*, Kraków.
Specht F. 1932: Beiträge zur griechischen Grammatik. – *Kuhns Zeitschrift* 59, 214, 226.
Specht F. 1934: Lit. *žmuo*. – *Kuhns Zeitschrift* 61, 208.
Stang Chr. S. 1966: *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo-Bergen-Tromsö.
Urbas D. 1996: *Martyno Mažvydo raštų žodynas*, Vilnius.
Vaillant A. 1950: *Grammaire comparée des langues slaves*, Lyon-Paris.
Vitkauskas V. 1986: Jest' li takaja forma: *unduo* 'voda'? – *Balto-slavjanskie issledovanija* 1984, 103–106.
Zinkevičius Z. 1980: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 1, Vilnius.

SENOSIOS LIETUVIŲ KALBOS *ŽMUO, ŽMUNĮ* ATSIŽVELGIANT Į ATEMATINIŲ DAIKTAVARDŽIŲ PARADIGMĄ

Santrauka

Daukšos *Postilėje* acc. sg. *žmunį* ir nom. du. *žmune* turi kirčio ženklą ant trumpojo skiemens. Kiti netiesioginiai linksniai nepaliudyti. Pagrindinis klausimas: kaip atsirado kamienas *žmun-*, kurio negalima paaiškinti pagal kitas priebalsinio *-en-* kamieno formas. Remiantis formų *šuo :: šunes* santykiu, kur genityvo forma atitinka paveldėtą modelį (ide. **k'u-n-es*), reikėtų tikėtis daiktavardžio *žmuo* genityvo **žumnes*. Tai būtų praformos **g'hm̥-n-es* atitikmuo. Priesaga su neskiemeniniu *-n-* būtų sąlygojusi skiemeninę šaknies baigmens formą, kurios pralietuviškas refleksas būtų *-um-*. Tačiau *žm(uo)* alomorfą *žum(n)-* pakeitė *žmu(n)-*. Iš pažiūros tai panašu į metatezę: **žum(n)-* >

žmu(n)-, bet jos priežastis neaiški. Čia šakninis morfas *žm-* galėjo būti pagal nominatyvą apibendrintas kitiems linksniams (pakitimą galėjo skatinti ir ta aplinkybė, kad lietuvių kalboje nėra žodžių, prasidedančių †*žum-*). Pagal ved. *śvā́nam* < **k'w-on-m̥* pavyzdį reikėtų laukti akuzatyvo formos pralie. **šv-an-in* 'šunį'. Priesagos nykstamajį laipsnį čia reikėtų aiškinti genityvo formos įtaka: *šun(ị)* pakeitė **švan(ị)* pagal *šun(es)* pavyzdį. Panašiu būdu pirminė forma **žman(ị)* galėjo prisiderinti prie genityvo *žmun(es)* ir virsti paliudyta forma *žmunį*. Aiškinant genityvo lemiamą vaidmenį daiktavardžio *žmuo* paradigmos kitimui, remiamasi ir lietuvių bei slavų kalbų silpnųjų atematinių kamienų daiktavardžiais, pvz., lie. *širdìs*, *dùrys*, sl. *vьsь*. Atkreiptas dėmesys ir į bendresnį dalyką: trinariai alomorfai (pvz., **švōn* : **švan-* : *šun-*) paprastai keičiami dvinariais (pvz., *šuo* : *šun-*). Pateikiama ir daugiau „bitematizmo" polinkį rodančių lietuvių kalbos linksniavimo pavyzdžių.

OLD LITHUANIAN *ŽMUO, ŽMUNĮ* AGAINST THE BACKGROUND OF THE PROTO-BALTIC ATHEMATIC NOUNS

Summary

In Daukša's *Postilė*, the forms acc. sg. *žmunį* and nom. du. *žmune* have a stress mark placed over a short syllable. No other oblique cases are attested. The principal question that rises here is how to account for the stem *žmun-*, which cannot be explained in the framework of the consonantal declension with a stem in *-en-*. If we take as our point of departure the relationship between the forms *šuo :: šunes*, where the genitive corresponds to the inherited model (PIE **k'u-n-es*), we are entitled to expect alongside *žmuo* a genitive **žumnes*. This would be a reflex of **g'hm̥-n-es*. The suffix, in its non-syllabic variety *-n-*, would have induced a syllabic realisation of the root-final *-m-*, the regular Proto-Lithuanian reflex of which would be *-um-*. The allomorphic relationship of *žum(n)-* to *žm(uo)* was, however, eliminated in favour of *žmun-*. On the face of it, this looks like a metathesis **žumn-* > **žmun-*. But the motive behind this change remains unclear. A possible explanation could be that the root morph *žm-* spread from the nominative to the oblique cases (the fact that Lithuanian has no words beginning with †*žum-* could somehow have contributed to this). In the accusative we would expect, on the basis of Vedic *śvā́nam* < **k'w-on-m̥*, a Proto-Lithuanian reflex **šv-an-in* 'dog'. The generalisation of the zero grade of the suffix should be attributed to the influence of the genitive: *šun(ị)* replaced **švan(ị)* under the influence of *šun(es)*. By analogy, we could assume an original **žman(ị)* to have been assimilated to the genitive *žmun(es)* to yield the attested *žmunį*. In order to explain the crucial role played by the genitive singular in this remake of the paradigm of *žmuo*, the parallel of the Lithuanian and/or Slavonic nouns built on weak grade athematic stems, such as *širdìs*, *dùrys*, *vьsь*, is invoked. Attention is also drawn to an observation of a more general nature, viz. that a ternary allomorphic series (e.g., **švōn : *švan- : *šun-*) is usually replaced with a binary one (e.g., *šuo : šun-*). Other instances of this 'bithematism' in Lithuanian declension are cited in support of this.

Wojciech SMOCZYŃSKI
Uniwersytet Jagielloński
Katedra Językoznawstwa
Ogólnego i Indoeuropejskiego
al. Mickiewicza 9/11,
PL-31-120 Kraków, Polska
El. paštas *wsmocz@vela.filg.uj.edu.pl*

Gauta 1999 06 16